

Қуръон тафсирига қисқача киришув

A Brief Introduction to
QUR'ANIC
EXEGESIS

Ali Suleiman Ali

(ШТ) «Китобларининг қисқача серияси»

ҚУРЪОН ТАҒСИРИГА ҚИСҚАЧА КИРИШУВ

Али Сулаймон Али

Ванада Краузе томонидан қисқартирилган

Халқаро ислом тафаккури институти (ИИТ)

Бишкек 2022

УДК 297
ББК 86.38-2
А 50

Китоб ҳомийси:
Халқаро ислом тафаккури институти (ИИТ)
Херндон Виржиния АҚШ
Билимлар интеграцияси институти (ИКИ)
Гуржистон Тбилиси

Китоб муаллифи: Али Сулаймон Али
Китобни ўзбекчага таржима қилган: Эшбоева Рахат: – Б.: 2022
Китоб муҳаррири: Мирзахидова Муяссар

Ушбу китоб муаллифлик ҳуқуқи билан ҳимояланган. Нашриётнинг ёзма рұхсатисиз ҳамда лицензион шартномага асосланган қонуний истисно ва қоидалардан ташқари, китобнинг бирон бир қисми нашр қилиниши мумкин эмас. Ушбу китобда билдирилган қарашлар ва фикрлар муаллиф ёки нашриётнинг фикрларини акс эттириши шарт эмас. Ташқи ва хорижий web-сайтларда ношир URL манзилларнинг тўғрилиги учун жавобгар эмас ва бундай сайтлардаги материалларнинг аниқ ёки долзарблигига кафолат бермайди.

«Эҳсон Хайрия» жамоатчилик фонди томонидан нашр қилинган.

**Ушбу китоб Қирғизистон мусулмонлари диний идораси томонидан
тасдиқланган №54**

Қуръон тафсирига қисқача киришув (Uzbek)

Али Сулаймон Али
ИИТ «Китобларининг қисқача сериялари»

© Халқаро ислом тафаккури институти (ИИТ)
1444 АН / 2022 СЕ
Paperback ISBN 978-9967-08-949-5

A Brief Introduction to Qur'anic Exegesis (Uzbek)

Ali Suleiman Ali
ИИТ «Books-In-Brief Series»

The International Institute of Islamic Thought (IIIT)
1439 АН / 2018 СЕ
Paperback ISBN 978-1-56564-985-9
IIIT
P.O. Box 669
Herndon, VA 20172, USA
www.iiit.org

Барча ҳуқуқлар ҳимояланган
ISBN 978-9967-08-949-5

УДК 297
ББК 86. 38-2

Халқаро ислом тафаккури институти китобларининг қисқача серияси – китобхонларга асл нусханинг асосий мазмуни тўғрисида маълумот бериш учун қисқартирилган шаклда ёзилган институтнинг муҳим нашрларининг қимматли тўпламидир. Қисқа, ўқишга осон, вақтни тежаш шаклида яратилган ушбу қўшма шарҳлар катта нашрнинг пухта ва диққат билан ёзилган кўринишини тақдим этади ва умид қиламанки, китобхонларни асл нусхани янада ўрганишга рағбатлантиради.

Али Сулаймон Алининг «Қуръон тафсирига қисқача кириш» китобининг мақсади *тафсири*ни ўрганаётган талабаларни Пайғамбаримиз Муҳаммад (С.А.В.) давридан бугунги кунгача бўлган Қуръон *тафсири*нинг тарихий ривожланиши билан таништиришга қаратилган. Асарда Пайғамбар *тафсири*нинг моҳияти, хусусиятлари ва услубияти ёритилган бўлиб, унда Пайғамбаримиз (С.А.В.) саҳобаларининг (*Сахаба*) *тафсири*, шу билан бирга, *Табиъунлар* яъни саҳобаларга эргашган авлод *тафсири*, шу жумладан уларнинг тафсирларининг мавқеи, хусусиятлари ва услубияти ҳақида баҳс юритилади.

Турли хил *тафсирлар*нинг баъзи тўпламлари ва уларнинг муаллифлари ушбу қисқартирилган асарга кир итилган. Китобда *тафсири*нинг икки асосий тури кўриб чиқилган: *ал-тафсир би ал-маътур* ва *ал-тафсир би ар-раъй*. Шунингдек, китоб замонавий дунёдаги *тафсири*нинг баъзи янги йўналишларига ойдинлик киритиб, мумтоз ва замонавийлик ўртасидаги фарқларни таъкидлайди.

Қуръон тафсирига қисқача киришнинг асосий мақсади – ўқувчиларга *тафсир*, Қуръоннинг баъзи йирик *тафсирчилари* (*муфассирун*) ва уларнинг асарлари ривожланиши тўғрисида асосий маълумотларни беришдир. Умид қиламизки, ушбу қисқа кириш *тафсир* талабалари учун катта қизиқиш уйғотиб уларни бу мавзу бўйича изланишларини давом эттиришга ундайди.

Али Сулаймон Али тамонидан асл нусханинг қисқартирилган наشري

ҚУРЪОН ТАФСИРИГА ҚИСҚАЧА КИРИШУВ

ISBN hbk: 978-1-56564-699-5

ISBN pbk: 978-1-56564-688-9

2017

БИРИНЧИ БОБ

Тарихий хулоса

Тафсир илми Аллоҳ каломининг маъносини тушунтиришга қаратилган. Унинг Расули Муҳаммадга Муқаддас Китоби Қуръонда очиб берилган ва одатда Қуръоннинг «талқини» ёки *тафсири* деб юритилади. Арабча «ф-с-р» илдизи очиб бермоқ, ошкор қилмоқ¹ деган маънони англатиб, анъанавий ёки мумтоз мусулмон олимлари *тафсир* сўзи *фассарадан* келиб чиққан, яъни тушунтириш деган маънони англатади деб даъво қилишади. *Тафсир*, луғавий маънода «тушунтириш» ва *таъвил*, «талқин» деган маънони англатадиган бу икки атама бўлиб, олимлар томонидан Қуръон талқини ёки *тафсирга* ишора қилиш учун синоним сифатида ёки бир-бирининг ўрнида ишлатилади.

Тафсир ва *таъвил* ўртасидаги фарқ

Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Матуридининг (ҳижрий, 333-йили вафот этган) фикрига кўра *тафсир* – у матннинг якуний маъносини тушунтириш, бу матнда Худонинг нимани назарда тутганлигини очиб беради, *таъвил* эса, матн бирдан ортиқ мумкин бўлган маъноларга эга бўлганда, ҳаққиқатга энг яқин бўлган изоҳни мустаҳкамлаш учун қўлланилади.² *Таъвил* кўпинча маъноларни ва жумлаларни тушунтириш учун ишлатилади ва диний матнлар ёки китобларда энг кўп қўлланилади, *тафсир* эса диний матнлар ва бошқа соҳаларда (Қуръон ва Ислом ҳуқуқшунослиги фанлари каби) қўлланилади.³

Тафсир атамаси, менинг ўз хулосаларимга кўра, Қуръонни тушунтириш маъносида ишлатилганда, Ислом биринчи асрининг иккинчи ярмида ёки охирига келиб ривожланган. Эҳтимол, Абдуллоҳ ибн Умар Қуръонни изоҳлаш учун: «*ма юъжибуни жароъат ибн Аббас ал тафсир ал-Қуръан фал ан қад ғалимту аннаҳу ғутия ғилм*» («Мен Ибн Аббоснинг Қуръон тафсирла-

рига нисбатан жасоратини ёқтирмайман, ёки қойил қолмайман, лекин энди унга билим берилганлигини биламан)»,⁴ деб *тафсир* сўзини ишлатган биринчи инсон бўлган.

Дарҳақиқат, биз Қуръон ва ҳадисларда ушбу атама ҳақида Қуръоннинг маъносини тушунтириш деб англатадиган бирон бир ҳам эслатмани учратмаймиз. Аммо Қуръонда *тафсир* сўзи бир жойда (25:33) «тушунтириш» маъносида ишлатилган. Пайғамбар ҳам, Саҳобалар ҳам Қуръоннинг баъзи оятларини аллегория (мажоз) билан изоҳлашган. Ҳолбуки, уларнинг изоҳлари *таъвил* эмас, *тафсир* деб аталиб келинмоқда. Ўйлайманки, бунинг сабаби, *тафсир* уламоларининг кўплари, агарда аксарияти бўлмаса, иккала маъно ўртасида ҳеч қандай фарқ кўрмаганлар.

Муҳаммад Пайғамбар ва Тафсир

Муҳаммад Пайғамбар Қуръоннинг биринчи тафсирчиси ёки таржимони (*муфассири*) бўлган. Аммо у Қуръонни тўлиқ сўзма-сўз тушунтириб бермаган, чунки, кўпгина оятларнинг маъноси унинг замонидаги одамларига тушунарли бўлган. Бунинг сабаби улар, ўз тилини тушунган араблар бўлишган. Умуман, унинг Қуръон оятларини тушунтиришлари учта ҳолатдан бирида: араб тилини одатдаги тушунчаси билан маълум бир парчани англаб бўлмаганда; оятнинг сўзма-сўз маъноси, мусулмон уламоларига кўра, Худо томонидан мўлжалланмаган ёки саҳоба баъзи оятларга ойдинлик киритишни сўраганда содир бўлган.

Масалан, Пайғамбардан Қуръоннинг 10:63-64 оятларида *бушра* (хушхабар) сўзининг маъноси ҳақида сўралганда, Пайғамбар бу оят одам кўрган ёки унинг номидан кўрилган яхши тушга ишора қилганини айтди. Яна бир мисол, Рамазон ойида оғиз очиш вақти Қуръондаги кўрсатма билан боғлиқ. Бунинг Пайғамбар, Қуръон оятида келтирилган оқ ва қора иплар, осмон зулматига қарама-қарши бўлган уфқнинг эрта тонгидаги нуригаб ишора қилинганлиги билан тушунтирган.

Муҳаммад Пайғамбар вафотидан кейин *Тафсири*нинг ривожланиши Пайғамбарнинг вафотидан сўнг, ўша даврда яшаган мусулмонлар Қуръон илми бўйича муайян саҳобаларнинг маҳорати ва қобилиятларини тан олдилар. Пайғамбар вафотларидан олдин, уларнинг Қуръонга нисбатан энг юқори мақомини учта йўл билан эълон қилган. Биринчидан у, уларни бошқа шаҳарларга Қуръон ва Ислом динини ўргатиш учун юборар эди. Иккинчидан, Пайғамбар баъзи саҳобаларни мақтаганлар. Учинчидан, у баъзи саҳобалардан унинг ҳузурида фатволар (қонуний қарор) беришни сўраган.⁷ Пайғамбарнинг вафотидан сўнг, Қуръонни талқин ва тиловат (*қироат*) қилиш бўйича тўртта турли мактаблар пайдо бўлиб, бу мактаблар ўзлари жойлашган ҳудудларда таниқли бўлиб, ўша ҳудудлар номи билан белгиланди, улар: Макка, Мадина, Куфа (замонавий Ироқ ҳудуди) ва аш-Шам (замонавий Фаластин, Сурия ва Ливан).

***Табиънлар* давридан кейин *Тафсири*нинг ривожланиши**

Ҳижрий иккинчи асрнинг охирига келиб Пайғамбар саҳобаларининг шогирдлари *Табиънлар* вафот этдилар. Ўша даврнинг бирон бир таржимони, фақат Қуръон талқинига бағишланган асарлар яратмаган. Таъкидланишича, Мужоҳид Қуръоннинг тўлиқ *тафсири*ни ёзган. Ҳижрий асрнинг иккинчи ярмида турли олимлар ўзларининг ихтисослари ва қизиқишларига кўра Қуръонга оид асарларни тўплай бошладилар. Грамматистлар, тилшунослар ва традиционалистлар томонидан қўлланиладиган ёндашувлар ва методикалар III аср охири – ҳижрий IV аср бошларига қадар ривожланди. Шундай қилиб *Тафсир* адабиёти ҳадис адабиётининг асосий қисмидан ажралиб чиқди. Уларнинг иккаласи ҳам мустақил фан сифатида ташкил топди. *Тафсир* ана шундай ихтисослардан бири сифатида пайдо бўлди.

Тафсир адабиёти ҳадисларнинг асосий қисмидан ажралиб чиққанидан сўнг, уларнинг ҳар бири ўзига хос адабиёт ва йўналишларига эга бўлган мустақил фанга айланди. Ҳадис адабиёти, масалан, фақат Пайғамбарнинг ҳаракатлари ва сўзлари ҳақида нақл

килинган хабарларга бағишланган. *Тафсир* адабиёти Пайғамбар томонидан, шунингдек, саҳобалар ва *Табиъинлар* томонидан Қуръон *тафсири* тўғрисидаги хабарларни, лингвистик, риторик, ҳуқуқий ва диний фикрлар билан биргаликда етказишга бағишланган. Ушбу ҳисобот ва мулоҳазалар ҳадис ва *тафсирнинг* бўлиниши содир бўлгандан кейин қизғин тадқиқот мавзусига айланди. Натижада *Тафсир* адабиёти техник жиҳатдан *ал-тафсир би ал-маъсур ва ал-тафсир би ал-раъй* деб номланувчи иккита асосий турга бўлинди.

ИККИНЧИ БОБ

Учинчи ва тўртинчи (ҳижрий) асрлардаги *тафсирнинг* ривожланиши

Ҳижрий учинчи ва тўртинчи асрларда *тафсир* ёзуви пайдо бўлди. *Тафсирни* тўлиқ занжир (*иснад*) билан етказиш оммалашиб кетди ва Қуръон *тафсирининг* бир жиҳати бўйича ихтисослашув сифатида илоҳиётшунослар ва лексикографларнинг эътиборини жалб қила бошлади. Шундай қилиб, улар устунликка эга бўлган сезиларли фарқловчи хусусият билан *тафсир* изоҳларини беришни бошладилар. Ал-Табарининг *тафсири*, *Жамиъ ал-Баян ан-Тавил ал-Қуръан* одатда *тафсирнинг* энг кенг қамровли асари деб ҳисобланади.

Ал-Табаридан кейинги муҳим ўзгаришлар

Ҳижрий тўртинчи асрдан кейин Қуръон тафсирида учта катта ўзгаришлар юз берди. Ас-Суютига кўра, булар:

- а) *ихтисар ал-асанид* эди, бу ҳикоя занжирларини қисқартиришни англатади (улар тасдиқланмаган баёноتلар билан бирга келган);
- б) ихтисослашув ёши;
- в) *тафсир ал-бидъаҳ* (бидъат талқини), яъни ғайритабиий изоҳ-

нинг пайдо бўлиши⁸. Бундан ташқари, бир томондан Қуръон сура-
ралари ўртасидаги муносабатлар, бошқа томондан ҳар бир сура-
даги оятлар ўртасидаги муносабатларни ўрганишга қаратилган
– *Назм ал-Дурар фи Танасуб ал-аят ва ал-Сувар мавжуд*.

Ҳикоя занжирининг қисқариши ҳадис илмида *ихтисар ал-асанид*
деб номланади. Ҳар бир ўқитувчи ёки мухбирнинг исмини маъ-
лум бир ҳикоя занжирида такрорлаш ўрнига (*иснад*) Мусулмон
олимлари тўлиқ *иснад* ни чиқариб ташлай бошладилар. Ушбу
тенденция ахборот манбаларини текширишни назарда тутмаган-
лиги сабабли, Ислом илмининг методологиясига зид эди. Шу
сабабли, мавжуд бўлмаган ёки ишончсиз манбалардан ҳисобот
келтириш ёки қабул қилиш одатий ва содда эди. Бинобарин,
қўплаб матнлар шунчалик паст даражадаги билим ва стандарт-
лар билан ёзилганки, уларнинг муаллифлари аниқ ва нотўғри
маълумотларни бир-биридан ажратмаган. Бироқ, Ал-Суюти ва
бошқалар бешинчи асрдан кейинги даврни *тафсирга* ихти-
сослашув даври деб ҳисоблашади, чунки мутахассислар Қуръон-
ни фақат ўзларининг ихтисослашган соҳалари нуқтаи назаридан
шарҳлаб, грамматик, ҳукукий ва диний таҳлилларга катта эъти-
бор беришган.

Учинчи Халифа Усмон ибн Аффон ўлдирилгандан ва мусулмон-
лар дуч келган диний ва сиёсий зиддиятдан сўнг учта асосий гу-
руҳ пайдо бўлди: Алидлар (Али ибн Абу Толиб тарафдорлари),
Умавийлар (Муовия ибн Абу Суфён тарафдорлари) ва Харижит-
лар. Натижада Сунний ва Шиа ўртасида бўлиниш ҳам юз берди.
Уч томон ўзаро бир-бирини сохта мусулмонликда айбладилар.
Ушбу доимий муаммо умуман бош қахрамонларнинг матнлари-
да ва хусусан *тафсир* асарларида акс эттирилган. Ал Табарий-
ларнинг *Жамийъ ал-Баёни* – Суннийлик нуқтаи назарини ифода-
лайдиган *тафсирлардан* бири. Шиа *тафсири* Суннийлар билан
параллел равишда ривожланди. Бироқ, иккаласи ўртасида икки
асосий фарқ бор. Биринчидан, баъзи Шиалар Қуръон биринчи
навбатда уларнинг имоми Али ибн Толиб ва унинг ўн бир авло-
дига ишора қилишига ишонадилар. Иккинчидан, Шиалар Пай-

ғамбардан кейин Қуръоннинг ягона ўн икки имом ҳокимияти тан олинади.

Анъанавийлар Муътазилийларнинг *тафсирини*, юқорида айтиб ўтилганидек, *бидъа* деб аташган, чунки улар Муътазилийлар Қуръоннинг баъзи сўзларини ўз қарашларини қўллаб-қувватлаши ёки уларга мос келишлари учун бузиб кўрсатганлар. Муътазилийлар эса анъанавийчилар уларни ёки уларнинг қарашларини нотўғри талқин қилган деб ҳисоблашади. Суфий *тафсир* табиатан сирли ва фалсафий фикрларнинг кучли таъсирига эга. Суфийлар Қуръонни икки маънога эга деб билишади: равшан маъно (*заҳир*) ва ички, яширин (*батин*). Ва ниҳоят, *ал-тафсир ал-Ишари* деб номланган *тафсир* усули (ишора ёки аллегория билан талқин қилиш) Қуръоннинг аниқ маъносидан ташқарига чиқади. Унинг мазмуни ҳеч кимга кўринмайдиган маъноларни ўз ичига олади, лекин вакиллари Худо қалбини очган кишилар учун дейишади. Унинг тарафдорлари ўзларининг шарҳларида Пайғамбар саҳобаларининг маълум *тафсирига* асосландилар.

Талқин қилишнинг турларига ва *ар-Раъйага* бўлган Ортодоксал муносабат

Тафсирнинг турлича кўринишини Ибн Таймийя, аз-Заҳабо, Ибн Касир, ал-Суюти ва бошқалар каби анъанавийлар кескин танқид қилдилар. Улар *мубтадия* деб аталмишлар (Исломиё бўлмаган ноанъанавий амалиётчилар инновацияларни айблашга лойиқ) томонидан қилинган бундай талқинларни Пайғамбар, унинг саҳобалари ва Ворисларининг талқинларини бузишдан бошқа нарса эмас деб ҳисоблашган. Шундай қилиб улар *тафсирнинг* турларига мурасасиз хужум уюштиришди. Бундан ташқари, анъаначилар мусулмонларни фақат анъанавий *тафсир* ёзувларини ёзиш ва ўқишни тарғиб қилиб, араб тилида тўғри ишлатилишдан ва оқланишдан маҳрум бўлган *ар-раъй* (интеллектуал мулоҳаза) дан огоҳлантирдилар. Ўзларининг қарашларини асослаш учун улар тўрт хил манбадан: Қуръон, ҳадис, саҳобалар ва Ворисларнинг ҳисоботларидан фойдаланганлар.

Тафсирга бўлган анъанавий ёндашувнинг баъзи тарафдорлари Қуръонни Пайғамбарлик ҳадисисиз англаб бўлмайди, деб таъкидладилар. Фақатгина анъанавий талқин қилиш ва ҳар қандай оқилона куч ишлатишга қарши чақириб, уларнинг фикрига кўра, интеллектуал жиҳатдан оқланмайди. Бир неча ҳуқуқшунослар, грамматиклар ва илоҳиётчилар, шу жумладан, Абу Ҳамид ал-Ғаззолий, Ибн Атийя, ал-Қуртуби ва Абу Ҳайян ўзларининг муҳолифлари билан бир хил манбалардан фойдаланган ҳолда, бу нуқтаи назарга қарши чиқишди. Анъанавийларнинг Қуръон 16:44 оятига ишора қилганларига жавобан, Ибн Атийя Қуръонни тушунтириш масъулияти Пайғамбарга юклатилган бўлса ҳам, унинг талқини ўша давр ўз одамларининг эҳтиёжларига қараб берилган деб таъкидлади. У вафот этганидан кейин вақт ва макон омили Пайғамбар талқинидаги умумий қоидаларни аниқлаштириш учун қўшимча интеллектуал ҳаракатларни талаб қилади. Бунинг учун яна бир далил, ўқитувчилик ва унга оид мулоҳаза (*раъй*) га мурожаат қилишни талаб қилиб, *тафсири*нинг асосий қоидалари қўлланилиши шарти билан жоиздир. *Тафсирда раъйдан* фойдаланиш тарафдорлари ўзларининг мавқеларини асослаш учун ҳам Қуръондан фойдаланишган. *Раъй* тарафдорлари, шунингдек, Пайғамбар издошларини ижтиҳод қилишга даъват этган машҳур ҳадисни келтирадилар: «Ким ижтиҳод қилса ва у ҳақ бўлса, унга икки мукофот берилади. Аммо, агар у нотўғри бўлса, у фақат битта мукофотга эга бўлади».⁹

Анъанавийлар ва юридик илоҳиётшунослар ўртасидаги ушбу тортишувлар натижасида классик *тафсири* икки асосий тоифага бўлинишига олиб келди: *ал-тафсир би ал-маъсур* ва *ал-тафсир би ар-раъй*. *Маъсур* сўзи – *атара* туб феълидан ташкил топган ва «кузатиш» ёки «белгилаш» деган маънони англатади. *Атара* феъли, шунингдек, узатишни, алоқа қилишни, ҳисобот қилишни ва бошқаларни англатади. *Маъсур* сўзи бўлса – узатилган, топширилган деган маънони англатади. Умуман *ат-Тафсир би ал-маъсур* Пайғамбар, саҳобалар ва Ворислар томонидан қабул қилинган Қуръон *тафсирига* ишора қилади. *Раъй* сўзи оғзаки исм бўлиб, фикр, нуқтаи назар, эътиқод маъносини англа-

тиб, одатда ўхшашлик ва интеллектуал намоишни билдиради. Техник жиҳатдан, бу Қуръон *тафсири*ни олиш учун ишлатиладиган, Худонинг каломини тушуниш учун онгни зўриқтирадиган мустақил фикрни англатади. Одатда бу араб тилини чуқур билиш ва *тафсири*нинг келишилган тамойилларини қўллашга асосланган бўлиб, у *ар-раъй ал-маҳмуд ёки ал-мамдуҳ* (мақтовга лойиқ) ва *ал-раъй ал-мазмум* (айбга лойиқ) бўлинади.

УЧИНЧИ БОБ

Учинчи ва тўртинчи (хижрий) асрлардаги *Тафсир*

Тушунчалар ва таърифлар

Аслида, кўриниб турганидек, бўлиниш жуда аниқ эмас, чунки анъанага асосланган *маъсар* талқинининг баъзи босқичларида *раъй* муқаррар равишда иштирок этади. *Маъсур* сўзи *атҳара* оғзаки исмидан келиб чиққан қисмдир. Арабча лексикага кўра *атҳара* «из», «белги», «хабар бериш» ва «етказиш» каби турли хил маъноларга эга. Бундан ташқари, араб тилида «ҳадис» атамаси «эски» дан фарқли равишда «янги» деган маънони англатади ва ҳисобот, ҳикоя, мулоқот, суҳбат ва ҳоказоларни назарда тутаяди, яъни янгиликларни билдиради. Қуръонда ушбу сўз одатда тарих, мулоқот ва суҳбатнинг лисоний маъносига ишора қилиш учун ишлатилади. Пайғамбар ҳадис атамасини лисоний маънода ва Қуръонда ишлатилганидек ишлатган.

«*Фатҳ ал-Бари*» ҳадисларидан бирида шундай дейилган: «Энг яхши ҳадис Аллоҳнинг китобидир». Муҳаддислар (Ҳадис уламолари) ҳадис атамасидан Пайғамбардан ривоят қилинган нарсага ёки унинг қилган ишлари, сўзлари, жимгина маъқуллаши ёки унинг *Сифат* тавсифлари (зоҳир бўлиши) учун мурожаат қилишган. Бундан ташқари, Суннат сўзма-сўз маънода йўл, қоида ёки усул, яхши ёки ёмондир ва Қуръон ушбу луғавий маънога

ишора қилиш учун лисоний маънода ушбу атамадан фойдаланади. Бироқ, Пайғамбарнинг саҳобалари ҳадис ва суннат атамаларини синоним сифатида ишлатишган.

Мусулмонлар Пайғамбарга Қуръонни одамларга ўз сабаблари билан эмас, балки Жаброил фаришта унга Худо томонидан берилган сўзлар ёрдамида тушунтириш бўйича илоҳий буйруқ берилган деб ишонишади. Бир неча оятлар Пайғамбар Қуръоннинг биринчи таржимони бўлиши кераклигини кўрсатмоқда. Ибн Таймийя ушбу далилни қўллаб-қувватлаш учун келтирган Қуръон ибораси («шунинг учун одамларга улар учун юборилган нарсаларни аниқ тушунтириб беришинг мумкин»), менинг фикримча, Пайғамбар Қуръонни тўлиқ тушунтириб берган дегани эмас. Аксинча, бу муаммоли оятларни, шунингдек, фақат араб тилида тушуниб бўлмайдиган оятларни, масалан, суннат орқали англаш мумкин бўлган рўза, ҳаж ва бошқалар ҳақидаги оятларни (масалан, намозни қандай ўқиш) тушунтиришни назарда тутди. Қуръон ва ҳадислар бир неча бор мусулмонларни Қуръонни тушунишнинг бир усули сифатида акс эттиришга ундайди. Масалан, 38:29 оятда: «[Буларнинг барчасида биз айтдик] муборак оятларни, биз сизга нозил қилганмиз, (Ей Муҳаммад), токи одамлар унинг хабарлари устида мулоҳаза юритсинлар ва ақл-идрок эгалари уларни юракка яқин қабул қилсинлар».

ТЎРТИНЧИ БОБ

Тафсири ва Пайғамбарнинг саҳобаларининг (Саҳоба) фатволари

Саҳобалар Пайғамбарнинг вафотларидан кейин Қуръоннинг энг муҳим таржимонларига айландилар. Улар *тафсириларида* Пайғамбар алайҳиссаломнинг баёнлари ва ўзларининг мулоҳазалари ёки тушунчалари (ижтиҳод) ва араб грамматикаси каби бир

қатор манбалардан фойдаланганлар. Шунингдек, улар Қуръон қандай шароитларда нозил қилинганлиги, ваҳий сабаблари ва унинг ўрни тўғрисида ҳам хабардор эдилар. Бу соҳада барчасининг орасида энг кўзга кўринганларидан тўрт халифа (Абу-Бакр, Умар, Усмон ва Али) бўлишган. Арабча сўз *саҳиб* (сифат) оғзаки исмдан (*масдар*) | суҳбаҳдан келиб чиқиб, шериклик ёки бўйсунуш деган тушунчаларни билдиради.

Саҳиб исломий тарихшуносликда Пайғамбарнинг замондоши, унга Пайғамбар деб ишонган, уни яқин тутган ва шундай вафот этган киши назарда тутилган. Анъанавийликшунослар ҳам, ҳуқуқшунослар ҳам ушбу атамага ўзларининг таърифларига эга. Анъанавийшунослар *саҳиб* ёки *саҳаби* – Пайғамбар бўлганидан ва унга ишонган ҳолда вафот этганидан кейин Муҳаммад Пайғамбар билан ҳақиқатда учрашган (уни тушида кўришдан фарқли ўлароқ) унга ишонган ҳолда вафот этганлар деб таърифлайдилар.¹⁰ Ҳуқуқшунослар (*усулийюн*) *саҳабини* нафақат Пайғамбар билан учрашган, балки унинг башоратини таниган, унинг шогирди бўлган, узоқ вақт давомида у билан бирга бўлган, ўша даврда у билан тез-тез учрашган ва ундан ибрат олган киши сифатида кўриб чиқдилар.¹¹ Ҳуқуқшуносларнинг таърифи *Саҳабаҳ* даражасидан анъанавийлар бу мақомга эга деб ҳисоблаган кўплаб одамларни, айниқса Пайғамбарни Маккага қилган ягона ҳаж пайтида кўрганларни чиқариб ташлаган.

Саҳобалар Пайғамбар ҳаёти пайтида ёки ундан кейин ҳам, баъзида Қуръон ва ҳадисни шарҳлашда ўзларининг фикрларидан фойдаланганлар. Бу ҳаракат улар томонидан *раъй Саҳиб* (фикр, сўзлашув ёки шерикнинг фатвоси) номи билан машҳур бўлиб, унинг ваколати мусулмон уламолари ўртасида тортишувларга сабаб бўлди.¹² Қуръон ва ҳадисларда мусулмонларга илм излашга ва уни ўргатишга кўрсатилган жуда кўп оятлар мавжуд. Саҳобалар ушбу жамоадан илҳомланиб *тафсирида* қатнашишни бошладилар. Улар Қуръонни тўлиқ шарҳламадилар ва ўзларининг ҳиссалари тўпламини қолдирмадилар.

Олимлар саҳобалар талқинининг мажбурий кучи борасида икки гуруҳга бўлинадилар. *Саҳобалар* шарҳини фарз деб билганлар орасида Имом Молик, Имом Аҳмад ибн Ҳанбал, Ибн Таймийя ва унинг шогирди Ибн Қаййим бор. Улар ўзларининг далилларини асосан саҳобаларнинг фазилатлари ва эътиборлари фактига асосладилар, чунки Қуръонда ҳам, ҳадисда ҳам мақталиб, улар Ваҳийнинг гувоҳлари бўлган. Бундан ташқари, улар Қуръон тилини ўзлаштирдилар. Акс ҳолда ишонганлар орасида ал-Ғазали, Ибн Ҳазм ва Абу Ҳайян каби саҳобаларнинг *тафсири* мажбурий эмас. Уларнинг баҳслари ўртоқларининг баъзи жойларда муросасиз қарама-қаршиликларни ўз ичига олган талқинининг амалийлигига қаратилди. Бу шуни англатадики, амалий нуқтаи назардан саҳобаларни ўзларининг муросасиз *тафсир* сифатида тафовутлари билан қабул қилишлари мусулмонларни саросима ва тартибсизлик ҳолатига олиб боради, чунки бундай қарама-қаршиликлар дунёнинг турли соҳаларида мусулмонларнинг ҳаёти мажбурий амалий қўлланилиши керак эди. Саҳобаларнинг *тафсири*, шубҳасиз, Қуръонни тушуниш учун муҳимдир ва уларнинг Пайғамбарга яқинлиги, Қуръонни билишини инобатга олган ҳолда инкор этиб бўлмайдиган қадрият ва катта аҳамиятга эга.

БЕШИНЧИ БОБ

Ворисларнинг (*Тобеин ёки Табиъун*) *Тафсири* ва фатволари

Ворислар талқинининг мажбурий хусусияти тўғрисида мунозара табиъунлар (ворислар) талқини юридик жиҳатдан мажбурий деб (вожиб) ҳисобланиши ёки ҳисобланмаслиги тўғрисида тортишувлар мавжуд. Афсуски, ушбу масалани муҳокама қилишга бағишланган тарихий материаллар саҳобалар тўғрисидаги материаллар каби етарли эмас, шундан келиб чиқадики, Пайғамбар-

нинг саҳобалари талқинини вожиб деб ҳисобламаган олимлар (яъни ал-Ғазали, Ибн Ҳазм ва бошқалар) Табиъунлар талқинининг нуфузини муҳокама қилишга қизиқиш кўрсатишмаган. Бироқ, сунний уламоларнинг аксарияти Ворисларнинг ижмаси вожиб далил (хужжатул), деган фикрга қўшилдилар.

Табиъун (Тобеин) – бу *Табиъ* сўзининг кўплик шакли. *Табиъ* сўзи «*Табаъа*» феълидан олинган фаол сифатдош бўлиб, у эргашиш, издош деган маънони англатади. Шундай қилиб, *Табиъи* сўзи аввалги ёки ўтиб кетган авлоддан кейин келадиган шахсни ёки авлодни; аввалги авлоддан кейин келадиган ёки унга эргашадиган шахс, ёки авлод - издош, ворисни англатади. Аниқ маъносига кўра табиъ Пайғамбар Муҳаммад билан тўғридан-тўғри алоқада бўлмаган (уни кўрмаган), лекин саҳобаларидан бири билан бевосита алоқада бўлган (у билан учрашган) ва Мусулмон сифатида вафот этган Мусулмонни назарда тутади.¹³ *Табиъун* ёки ворислар, Исломнинг иккинчи авлоди ва саҳобалардан кейин энг яхши деб ҳисобланадилар. Бирор бир Вориснинг талқини ёки диний фатвоси ҳам тан олинмиши керакми, сунний уламолар орасида Абу Ҳанифа Ворисларнинг талқини ва уларнинг диний фармонларини вожиб эмас деб ҳисоблайди. Бунинг сабаби шундаки, уларда Пайғамбарни кўриш ёки Ваҳийга гувоҳ бўлиш имконияти бўлмаган. Ибн Таймийя бу фикрни қўллаб-қувватлайди, Абу Ҳайян учун *Табиъун* талқинини қабул қилиш интеллектуал ёки илмий жиҳатдан ўз жонига қасд қилишдир.¹⁴ Баъзи бир ҳисоботларга кўра, иккинчи гуруҳга Аҳмад ибн Ҳанбал ва баъзи Малики ҳуқуқшунослари киради, улар бевосита Ворислар томонидан қилинган талқин вожиб бўлиши керак деб ҳисоблашган.¹⁵ Аммо замонавий Ҳанбали ҳуқуқшуноси Абдуллоҳ ибн Муҳсин ат-Туркийнинг сўзларига кўра Ҳанбали ҳуқуқшуносларининг аксарияти Аҳмад ибн Ҳанбалдан келган энг ишончли ҳисобот *Табиъунларнинг* фикрлари вожиб эмаслигини кўрсатади.

***Табиъунларнинг* Қуръон тафсиридаги фарқлари**

Табиъунларнинг йўналиши бешта асосий: фикҳ, илоҳиёт, Қуръоннинг тарихий шахслари, тилшунослик ва Қуръон иб-

ралари бўйича фаркланади. Фикҳга келсак, оятларнинг қонуний маъноларига оид масалалардаги фарқлар ушбу оятларни турлича тушуниш, Пайғамбарнинг ушбу масалаларга оид сўзларини билмаслик ёки заиф ҳадисларга боғлиқлиги туфайли юзага келган бўлиши мумкин. Пайғамбарнинг маълум бир масалага айтилган сўзларини тушуниш учун билим этишмаслигини кўрсатадиган бир мисолни 2:196 оят билан боғлиқ ҳолда кўриш мумкин: «Ҳаж ва умрани Аллоҳ учун тугал адо этинг. Агар ушланиб қолсангиз, муяссар бўлган ҳадий (қурбонлик юборинг). Ҳадий ўз жойига етмагунча, сочингизни олдирманг».¹⁶ Пайғамбар ҳадисда (ал-Бухорий ва Муслим билан келишилган) бировнинг Ҳаж ёки умра қилишларига тўсқинлик юз берганда, қанча кун рўза тутиш, қанча камбағалларга овқат бериш кераклигини кўрсатган. Бироқ, биз *Табиъунлар* рўза тутиш керак бўлган кунлар сони ва овқатлантирилиши керак бўлган камбағал одамлар сони бўйича берилган маълумот фарқ қилишини топамиз.

Бу *тафсирга* мисол қилиб 4:159-оятда кўриш мумкин: «Ҳеч бир Аҳли Китоб йўқки (Яхудий ва Насронийлар), унга [Исога] ўлимидан олдин иймон келтирмаса (*қабла мавтиҳи*)...» *Дамир* олмоши «*ҳи*» *қабла мавтиҳи* (ўлимидан олдин) иборасида, унинг деган маъносини англатади ва китоб аҳлининг бир шахсини ёки Исони назарда тутиши мумкин. Агар «*у*» олмоши Китоб Аҳлига тегишли бўлган бир шахсни назарда тутган бўлса, оятнинг маъноси шундан иборат, барча Китоб Аҳли, у (бир шахс) вафот этаётганида, албатта Исога Худонинг Расули сифатида иймон келтириши керак. Агар олмош Исони назарда тутган бўлса, демак, «Аҳли Китоблардан ҳеч ким қолмай, у киши ўлишларидан олдин у зотга иймон келтиради».

Тилшунослик *Табиъун* ўзларининг турли хил лингвистик келиб чиқишига қараб ҳар хил тушунчага эга бўлган алоҳида сўзларни ёки атамаларни назарда тутаяди. Қизиғи шундаки, улар чет эл тилларидан келиб чиққан баъзи Куръон сўзларининг келиб чиқиши билан ҳам ажралиб турарди. Масалан, 112:2-оятдаги «*ал-Самад*» сўзи турлича талқин қилинган: Зайд ибн Аслам уни *ас-Саййид*

(хўжайин), Қатада уни *ал-Бақиъ баъд ал-холқиҳ* (Ўзининг яратилишини бошдан кечирган киши), Икрмаҳ буни *аллази лам яхруж минҳу шайъа ва ла ютъам* (чиқиндиларни чиқармайдиган ва овқатланишга муҳтож бўлмаган киши),¹⁷ ал-Рабиъ ибн Анаснинг *аллази лам ялид ва лам ювлад сўзларига кўра* (Туғмайдиган ва туғилмаган)¹⁸ деган маънони англатади, ниҳоят, Мужоҳиднинг сўзларига кўра Саид ибн Жубайр, ас-Судди ва ад-Дахҳак *ал-Самад нур яталаълаъ* (порлаётган нур)¹⁹ деб тушунтиради. Яна бир мисол - Қуръоннинг 95:1-оятдаги аз-зайтун сўзи. Каъб ал-Аҳбар ва Қатада бу Қуддусдаги муқаддас Масжидни назарда тутаяди, Мужоҳид ва Икрмаҳ эса унинг машҳур зайтун дарахти эканлигини белгилайдилар.²⁰

Қуръон иборалари Қуръондаги атамаларга тегишли. *Табиунлар* бу ибораларнинг маъносини эслатиб ўтадиган ҳадисларни этарли даражада билмаганлиги ёки мураккаб ибораларга оид ҳадислар бўлмаганлиги сабабли уларни турли хил талқин қилганлар, бу эса ҳар бир инсон ибораларнинг маъносини тушунтиришда ўз фикри ёки билимидан фойдаланишга олиб келди. Шундай қилиб, 15:87 оятдаги «Ва, дарҳақиқат, биз сизга еттита тез-тез такрорланадиган [оятларни] ва (бу сизнинг олдингизда очилган) ушбу улуғ Қуръонни бердик» ибораси турлича *тафсири* қилинган... Ибн Аббос шогирдлари, асосан Мужоҳид, Саид ибн Жубайр ва ал-Дахҳак ҳамда уларнинг устози Ибн Аббос учун бу Қуръоннинг энг узун еттита бобини англатар эди. Бошқа томондан, ал-Ҳасан ал-Басри учун Қатада ва охир-оқибат Мужоҳид учун (у илгари собиқ фикрда бўлганидек) ҳам *ал-саб-ал-матани ал-фатиҳа* (Қуръоннинг биринчи сураси) назарда тутилган. Улар бу *тафсири*ни кўллаб-қувватлаш учун Ал-Бухорийда топилган ҳадисни келтирадилар, биринчи фикрни билдирганлар эса ҳеч қандай ҳадисга мурожаат қилмаганлар.

Табиъунларнинг Тафсирининг асосий хусусиятлари, манбалари ва услубияти

Баъзи *Табиъунлар*, масалан Мужоҳид, Саид ибн Жубайр ва бошқалар *тафсир* ёзган деган даъволарга қарамай, уларнинг матнлари Қуръоннинг барча оятларини қамраб олмаган. Умуман айтганда, *Табиъунларнинг тафсири* оддий ва тушунарли эди. Унда Қуръон матнининг таърифини қўллаб-қувватлаш учун шеърийатдан жуда оз иқтибослар келтирган ва грамматик таҳлил қилинмаган бўлса ҳам, баъзилари, масалан, Қатадах, баъзи оятларнинг риторик ва лингвистик кузатувларини ўз ичига олган. Шунингдек, улар жуда кўп сонли алоҳида сўзларни тушунтиришди (уларнинг кўлами ва мақсади ушбу тадқиқот доирасидан ташқарида).²¹

Табиъунлар уларни *тафсир* қилиш учун асосан учта манбадан фойдаланган. Улардан бири Қуръон эди. Иккинчи манба *саҳобалар* бўлган, уларга Ворислар ўзларининг *тафсирларида* кўп ишора қилишган. Учинчи манба - мустақил фикр бўлган. Улар Қуръонни шарҳлаш учун қўллаган яна бир манба *исраълийят* эди, ундан айниқса Ибн Аббоснинг шогирдлари фойдаланган.

Мусулмон уламолари *Табиъунлар тафсирининг* вожиблиги жиҳатидан икки гуруҳга бўлинган. Кўпчилик уларнинг *тафсири*ни ҳужжатул эмас деб ҳисоблашади, чунки улар Пайғамбар билан шахсан учрашмаган ва ваҳий билан боғлиқ вазиятларга гувоҳ бўлмаган. Бошқалар, *Табиъунларнинг* тафсирий ишлари саҳобалардан олган билимларига асосланганлиги сабабли, улар вожиб сифатида саҳобаларнинг иши билан тенг мавқеъга эга, чунки нима бўлишидан қатъий назар *Табиъунлар* олган билимлари уларнинг ўқитувчилари билан бир хил бўлар эди. Бироқ, охир-оқибат, *Табиъунларнинг тафсири* вожиблик жиҳатдан ҳар икки томон тарафидан келтирилган сабаблар ва далиллар ўқув маълумотномаларига таяниши эҳтимолдан йироқ, аксинча, фақат Пайғамбар даврида яшаган ва у билан алоқада бўлган кишининг далиллари ёки хизматига асосланади.

ОЛТИНЧИ БОБ

Тафсир Фикр асосида: Ат-Тафсир би ар-Раъй

Араб луғатларида *раъй* сўзи оғзаки от. Кўз билан кўриш, фикрлаш, ўйлаш, акс этириш, тахмин қилиш²² деб таржима қилинадиган кўплаб маъноларга эга. Ибн Ҳишом ал-Ансари ва Ибн Малик сингари мусулмон грамматикалари ва тилшуносларнинг фикрига кўра, раъа сўзи *раъйдан* келиб чиққан ва бир ёки иккита тўғридан-тўғри объектларни қабул қиладиган ўтувчи феълдир. Агар битта тўғридан-тўғри объект назарда тутилган бўлса, демек, кўз билан кўришни англатади, масалан, раъайту Зайд, яъни «Мен Зайдни Кўрдим» (том маънода) кўзлар(им) билан. Агар биз иккита тўғридан-тўғри объект ҳақида гапирадиган бўлсак, демек, бу ақл билан кўриш ёки тахмин қилиш деган маънони англатади,²³ яъни раъайту Аллоҳу Акбар мин кулли шайъ, бу том маънода мен Худони ҳамма нарсадан буюклигини кўрдим, ёки Худо ҳамма нарсадан буюк эканлигига ишондим, бу ерда раъа феъли ишонишни англатади, чунки бу иккита тўғридан-тўғри объектни назарда тутяпти.

Қуръонда *раъй* атамаси бир хил лексик маънони англатиш учун турли шаклларда (ўтган замонда, ҳозирги замонда ва оғзаки от сифатида) ишлатилганлигини аниқладик. Масалан, 6:76 оятдаги «Тун уни қоплаганида, у юлдузни кўрди...» раъа (у кўрди) атамаси кўз билан кўриш маъносида ишлатилади.²⁴ 8:48 оятининг бошқа бир жойида қуйидагиларни ўқиймиз: «... мана! Мен сиз кўрмаётган нарсани кўрмоқдаман...», бу ерда *раъй* кўз билан кўрилган деган маънони англатади. Пайғамбарнинг ҳадисларда *раъй* икки маънода ишлатилишини аниқладик; бири шахсий фикр, иккинчиси ижтиҳод (ғайрат қилиш) эквиваленти сифатида. Саҳобалар даврида ҳам *раъй* атамаси икки хил маънога ишора қилган ҳолда ишлатилган: биринчидан, Қуръон ёки Пайғамбар анъаналарида аниқ кўрсатмалар бўлмаган ҳолда мустақил шахсий фикр сифатида, иккинчидан, *қиёс* (ўхшаш хулоса)нинг эквиваленти сифатида.

Табиъунлар даврида Ислом динида турли хил сиёсий-диний гуруҳларнинг пайдо бўлиши *раъй* атамаси мазҳабли ёки *бидъа* бўлган *тафсири* англатишни бошлаганига олиб келди. Бинобарин, би ал-*раъй тафсири* охир-оқибат Пайғамбар ва унинг саҳобаларининг анъаналаридан ҳеч қандай асос олмаган Қуръонни *тафсири*ни англата бошлади. Шундай қилиб, *раъй тафсирига* нисбатан бепарволик ифодасига айланди. Бир марта, Умар ибн Хаттобнинг набираси Убайдуллоҳдан, Зайд ибн Аслам (Мадинада таниқли Ворис тафсирчи) ҳақида фикрини сўрашганда у шундай жавоб беради: «Мен ундан ҳеч қандай ёмон нарсани топмадим, фақат у Қуръонни шахсий фикридан фойдаланиб тафсирлашидан ташқари».²⁵ Юқорида айтиб ўтилган маънога қарамай, умуман, *раъй* атамаси ижтиҳод, шахсий фикр, *қиёс* ва эътиқод (*Иътиқад*) маъносига ишлатилган.

Ал-тафсир би ал-раий Қуръон матнининг ҳадисларга боғлиқ бўлмаган *тафсири*ни ифодалаш учун ишлатилади. У араб тилини чуқур билиш ва *тафсир* тамойилларини бажариш асосида Худонинг сўзини тушуниш учун ақлни (ақлнинг кучини) ишлатади.²⁶ Қуръоннинг ушбу таърифга жавоб берадиган ҳар қандай *тафсир ал-тафсир би ар-раъй ал-маҳмуд* ёки ал-мамдух, яъни «мақтовга лойиқ *тафсир*» деб аталади. Бирок, ушбу таърифга мос келмайдиган ҳар қандай Қуръон *тафсири* техник жиҳатдан *ал-тафсир би ар-раъй ал-мадмум*, яъни «айбловга лойиқ *тафсир*»²⁷ деб номланади. Шу сабабли, *ал-тафсир би ар-раъй ал-мадхум тафсир*, шариат манбаларини ва араб тилини чуқур билмасдан амалга оширилган *тафсир* сифатида таърифланади. Шундай қилиб, Ислом дини нуқтаи назаридан *ал-тафсир би ар-раъй* икки тоифага бўлинади: *ал-тафсир би ар-раъй ал-маҳмуд* ва *ал-тафсир би ар-раъй ал-мадмум*. *Ал-тафсир би ар-раъй ал-мадмум*ни рад этган сунний олимлар орасида учта таниқли олимлар бор: ал-Табари, ал-Ғазали ва Ибн Таймийя.

Ал-Табари Қуръон *тафсирига* фақат тўрт усулда эришиш мумкин деб ҳисоблаган: биринчиси, баъзи оятлар борки, уларни фақат Пайғамбар берган изоҳ орқали тушуниш мумкин; иккин-

чиси, Худо, уларнинг маъносини Ўзи учун сақлаб қўйган баъзи оятларнинг *тафсири*; учинчиси, жоҳилликка йўл қўйилмайдиган ва ундан оқланмайдиган оятлар мавжудлигини англаш орқали ва тўртинчиси, баъзи оятларни тўғри *тафсир* қилиш учун фақат илмий билим талаб этилади.²⁸ Ал-Ғазолий Қуръон ўз ичига яширин маъноларни олган, агарда фақат том маънодаги арабчага таянилса, улар нотўғри тушунилиши мумкин деб ишонган. (аниқ маъноси «*захир*»). Бирок, том маънодаги арабчани тушунмайдиган ҳар қандай киши, унинг маъносини тушунтириш учун шахсий фикрдан фойдаланади. Демак, унинг таъкидлашича, ҳадис Қуръоннинг том бевосита ва ҳақиқий маъносини тушуниш ва тушунтириш учун зарурдир. Ибн Таймийя *ал-тафсир би ар-раъй ал-маҳмудни* қабул қилгандек туюлди, лекин, Қуръонни *тафсир* қилишда саҳобалар ва Ворисларнинг услубига нисбатан бошқача услубни қўллайдиганлар янглишганлар бўлади деб ҳисоблаган.

Пайғамбар даврида ва биринчи икки халифа Абу Бакр ва Умар даврида *раъй* атамаси ҳеч қандай салбий маънога эга бўлмаган ва шахсий фикр ва ўхшашлик сифатида тушунилган. Учинчи халифа Усмон ўлдирилгандан сўнг, мусулмонлар ички бўлинишга дуч келишди ва умуман олганда ҳар бир гуруҳ, шу жумладан, Абу Бакр ва Умар тарафдорлари ўз фикрларини қўллаб-қувватлаш учун Қуръондан фойдаланганлар. Аммо, тарихий жиҳатдан, ҳар хил диний ёки сиёсий келишмовчиликлар натижасида турли хил оқимлар ривожланганлигидан, *ал-тафсир*, афсуски, баҳс-мунозараларга сабаб бўлди, бу эса муқаррар равишда холисликнинг йўқолишига олиб келди.

Ал-раъй мухолифларнинг ҳам, тарафдорларининг ҳам ўз позицияларини ҳимоя қилишидаги далилларига танқидий қараш шуни кўрсатадики, баъзи далиллар кўпроқ қўллаб-қувватлашга муҳтож, бошқалари эса ноўрин деб ҳисобланади. Масалан, *раъй* мухолифлари 16:44 оятдан иқтибос келтирмоқдалар («... ва Биз сизга (Муҳаммад) (шунингдек) бир Хабар юбордик; сиз одамларга нима юборилганини аниқ тушунтириб беришингиз учун...»)

ўзларининг раъйни тақиқларини қўллаб-қувватлаш учун. Менинг фикримча, бу далил амалий нуқтаи назардан заифдир, чунки Пайғамбар Қуръони тўлиқ, ҳатто унинг катта қисмини ҳам тушунтирмаган ва шу сабабли унинг саҳобалари баъзи оятларини тушунтиришда ўзларининг фикрларидан фойдаланганлар. Аммо ҳар қандай ҳолатда ҳам кўпчилик олимларнинг позицияси шуки, *ал-тафсур би ар-раъй* (*ал-тафсир би ал-раъй ал-маҳмуд гуруҳида*) ишончли билимларга эга бўлган ва ишончли манбаларга таянадиган одамлар учун маълум шартлар асосида жоиздир.

ЕТТИНЧИ БОБ

Қуръонни Замонавий тафсир қилиш йўналишлари

1750-йилдан 20-асрнинг ўрталарига келиб мусулмон дунёсининг босиб олиниши ва таназули янада кучайиб, тараққиёт Фарбнинг маданий ва сиёсий таъсири остида вайрон қилинди, ижтимоий, сиёсий, маърифий, маданий ва иқтисодий жиҳатдан мусулмонлар ҳаётининг барча жабҳаларига чуқурроқ кириб борди. Тўлқинни тўхтатиш мақсадида Ҳиндистон ва Миср мисолида исломий ўзига хосликни тиклаш, мустаҳкамлаш учун турли хил тикланиш ғоялар ва ислохот ҳаракатлари пайдо бўлди. Ушбу ҳаракатларнинг бир нечтаси Исломни ҳаёт тарзи сифатида талқин қилишда оқилона, интеллектуал ва илмий ёндашувларни қўллаш орқали ўз мақсадларига эришишга интилди. Шундай қилиб, умуман ислом адабиётида ва хусусан *тафсирда* асосан интеллектуал, илмий, риторик, филологик, анъанавий ва табиатшуносликка оид янги йўналишлар пайдо бўлди.

Қуръон биринчи навбатда инсониятни ҳидоят қилиш ва инсониятга бу ҳаётда ва кейинги ҳаётда қандай ютуқларга эришишни ўргатиш учун нозил қилинганлигини аниқлаш мақсадида интеллектуал ёндашувни тарафдорлари мусулмонларнинг онгини уй-

ғотишга мақсад қилдилар Шундай қилиб, Қуръон инсониятнинг барча муаммоларига ва унинг маънавий ва дунёвий эҳтиёжларига жавоб сифатида тақдим этилди. Мусулмонлар ўз ҳаётларининг барча соҳаларида: ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, кундалик ишлар ёки бошқа соҳаларда бўлсин, ўзларининг барча муаммоларига Қуръонда ечим излашлари керак. Ушбу ёндашувга кўра, мусулмонлар Қуръонни ҳидоят китоби сифатида тушунишлари ва ундан, замонавий дунёда ўз муаммоларини мусулмон сифатида қандай қабул қилишларига мос равишда фойдаланишлари керак.

Ушбу йўналишнинг энг машҳур вакили «*Тафсири ал-Манар*» номи билан машҳур бўлган «*Тафсири ал-Қуръан ал-Ҳаким*» асари. «*Тафсири ал-Манар*» да Пайғамбар ва унинг саҳобаларининг тафсиридан тортиб, улардан кейинги Ворисларнинг *тафсири*, риторика каби тилшунослик оид мулоҳазалар, яхудий ва насроний манбаларидан иқтибослар ва ҳуқуқий масалалари мавжуд. Асар, умуман айтганда, мусулмон олами томонидан яхши қабул қилинди.

Замонавий дунёнинг илмий ютуқлари туфайли илмий ёндашув Қуръонни ҳуқуқшунослик нуқтаи назаридан эмас, балки замонавий илм-фан нуқтаи назаридан англаш кераклигини қатъий қўллаб-қувватлайди. Ушбу йўналишнинг муҳим ишларидан бири шайх Жавҳар Тантавийнинг (1940-й. вафот этган) «*Ал-Жавахир фи Тафсири ал-Қуръан ал-Карим*» («Қуръони Каримнинг Тафсиридан Марваридлар») асаридир. Тантавий Қуръон *тафсирига* илмий ёндашиш шахсларнинг жавобгарлиги, ҳуқуқшунослик эса бундай эмаслигини айтган. Шу билан бирга у илмий ёндашувни қўлламаганлиги учун ҳуқуқшуносларни очикчасига танқид қилди. Замонавий олимлар Тантавийнинг услубиятини Субҳи ал-Солиҳ, Янсен ва бошқалар яхши қабул қилмадилар. Уларнинг фикрига кўра, асарда илмий мулоҳазалар ва бошқа ғояларга ҳаддан ташқари эътибор қаратганлиги учун уни танқид қилдилар, шу сабабли асар ҳақиқий *тафсири* сифатида қабул қилинмади.²⁹

Риторик ёндашув услуби риторик бўлиб, адабий ижтимоий мулоҳазаларга жуда катта эътибор берилган. Қоҳирада саккиз жилда нашр этилган Саййид Қутбнинг *Фи Зилал ал-Қур'ан* ушбу ёндашувнинг машҳур намунасидир. Ўзининг кириш сўзида Саид Қутб, мусулмонлар жамоати ва инсоният муаммоларини ҳал қилиш фақат Қуръоннинг таълимоти ва амалиётида ётади, чунки Қуръон биринчи навбатда инсониятни тинчлик ва бахтга эришиш учун нозил қилинган ҳидоят китобидир деб ёзган.³⁰ *Фи Зилал Ал-Қуръон* бутун дунёдаги мусулмонларнинг умумий эътирофига сазовор бўлди, сабаби у ўша даврдаги мусулмонлар дуч келган ижтимоий муаммоларга қаратилганлиги учун. Тилшунослик ёндашув Қуръонни араб тилида нозил қилинганлиги учун, уни араб тилидан фойдаланган ҳолда тушуниш кераклигини таъкидлайди. Ушбу ёндашувга кўра, Қуръоннинг хронологик тартибини, шунингдек, матн ваҳий қилинган вақт ва жойининг ҳолатини билишингиз керак. Ушбу йўналишни ифодаловчи тўлиқ *тафсир* иши бўлмаса-да, бу мақсадга хизмат қиладиган бир тугалланмаган иш бор. *Тавфсир Ал-баян ли Ал-Қуръон Ал-Карим* деб номланган, у Бинт Ал-Шати номи билан машҳур бўлган Айша Бинт Абд Ал-Раҳман Ал-Шати томонидан ёзилган. Бинт Ал-Шати *тафсири* Манна Ал-Қаттан томонидан мақбул ҳаракат сифатида тасвирланган. Бироқ, у Қуръон илмларининг баъзи жиҳатлари, шу жумладан, Қуръоннинг қонунлари ва асосий тамойиллари билан боғлиқ мўъжизаларга нисбатан ушбу услубнинг камчиликлари ҳақида бир оз хавотир билдиради.³¹

Анъанавий ёндашув асосан классик *тафсир* ва адабиётга асосланган, бироқ у ҳозирги замоннинг айрим муаммоларига ҳам мурожаат қилади. Ушбу йўналиш вакиллари орасида шайх Муҳаммад Жамал ал-Дин ал-Қосимий (1866-1914) ва унинг асари *Маҳасин ат-Таъвил* ва машҳур *ал-Таҳрир* ва *ал-Ганвирнинг* муаллифи Муҳаммад ал-Таҳир ибн Ашур бор. Иш кенг қамровли бўлиб ва одатда классик ёндашувга эга. Уни ҳақли равишда «энциклопедия» деб аташ мумкин.

Муҳаммад аз-Заҳабий (1915-1977) табиатшуносликка эътиборни қаратган ёндашувни муртадлар афзал кўрган ёки фойдаланадиган ёндашув деб таърифласа, Янсен буни табиатшуносликнинг ёндашуви деб атайди. Ушбу йўналиш, барча *тафсир* адабиётлари бефойда деб таъкидлайди. У ҳаттоки Қуръон ва ҳадиснинг ўрнатилган баъзи тамойилларини ҳамда пайғамбарлар Иброҳим, Мусо, Исо, Сулаймон ва бошқаларнинг мўъжизаларини рад этиб, бу Қуръонни тушунишнинг янги усули деб даъво қилади. Унинг энг кўзга кўринган вакилларида бири бу мунозарали *Ал-Ҳидаяҳ ва ал-Ирфан* асарини ёзган Муҳаммад Абу Зайд. Асар ал-Азҳар университети томонидан мусодара қилинган ва муаллифини муртад деб эълон қилиб, унинг мазмунини инкор этган фатво берган.³²

ХУЛОСА

Қуръон *тафсири* узоқ тарихга эга. Унинг мақсади Қуръоннинг асл маъносини очиб беришдир. Изоҳловчиларнинг ҳар бир авлоди *тафсирга* ўзлари яшаган даврнинг вақти, жойи ва шароитларига хос бўлган вазиятларга ёндашганлар. Қуръон *тафсири* энг юксак тафсирчи Муҳаммад Пайғамбар томонидан бошланган, у тўлиқ ва аниқ тушунтиришлар берган. Унинг вафотидан сўнг, саҳобалар Қуръонни ва унинг *тафсири*ни кейинги мусулмон авлодларига тарқатиш ва ўргатиш уларга юкланган илоҳий вазифа деб ишонишган. Уларнинг даврида Қуръон *тафсири*нинг тўртта асосий мактаби пайдо бўлди.

Ушбу мактабларнинг ҳар биридан бир қатор таниқли тафсирчилар чиқди. *Табиъунлар* даврида *тафсир* қилиш усули ва моҳияти саҳобаларникидан кам фарқ қилар эди. Кейинчалик саҳобаларнинг ва Ворисларнинг *тафсири* олимлар ўртасида қизғин баҳс-мунозараларга сабаб бўлиб, улар *тафсири*нинг мажбурий исбот (хужжаҳ ёки хужжия) бўладими ёки йўқми де-

ган келажакда ўз таъсирини Шариат даражасида кўрсатадиган саволга жавоб топишди. Саҳобаларнинг *тафсири*ни вожиб деб билганларнинг далиллари асосан саҳобаларнинг хизматларига асосланган бўлса, аксинча ишонганларнинг баҳслари матнли далиллар ва интеллектуал таҳлилларга асосланган эди.

Исломнинг биринчи асрида Қуръоннинг бутун матнини ўз ичига олган *тафсир* бўйича тўлиқ асар бўлмаган. Бизгача етиб келган ушбу турдаги ягона шарҳ ал-Табарийнинг *Жамиъил ал-Баян ʻан-Таъвил ʻай ал-Қуръани*. Хижрий ўртинчи асрдан кейин Қуръон *тафсири* соҳасида учта асосий ўзгаришлар юз берди: тасдиқланмаган баёноتلардан фойдаланиш, мутахассислик ёши ва таниқли айбловга лойиқ талқиннинг пайдо бўлиши ёки *тафсир ал-бидъа*х. Бу воқеалар кейинчалик Қуръон тафсирида: *ал-тафсир би ал-маъсур* ва унинг табиий ҳамкасби *ал-тафсир би ал-раъй* икки хил соҳа сифатида яна иккита муҳим йўналишга олиб келди. Кейинчалик олимлар иккинчисини иккига ажратдилар: *ал-тафсир би ар-раъй ал-маҳмуд* ва *ал-тафсир би ар-раъй ал-мадмум*.

Ихтисослашиш даври *тафсири*ни унинг ҳуқуқий, грамматик, интеллектуал ва бошқа шакллари каби тавсифлар билан мутахассисликларга кенгайтиши билан тавсифланади. *Тафсирда* янги йўналишларнинг пайдо бўлиши давом этиб, *тафсири*нинг янги тоифалари, масалан, илмий, адабий, табиатшунослик ва филологик талқинларни яратди. Қуръон ва унинг оятларининг асл маъносини тўғри тушуниш, менинг фикримча, эҳтимол Исломий илмларнинг энг муҳим моҳияти – Қуръоннинг талқини ёки тафсиридир. Бу ҳаётда ҳам, кейинги ҳаётда ҳам Оллоҳнинг иродаси билан ва Унинг инсониятга юборган хабарида – Қуръонда баён этилган тамойилларга мувофиқ ҳаёт кечириш натижасида ўзгача йўл тутиш мумкин эмас. Шу сабабли, матнни ўрганиш, эътибор, устуворлик ва унга муносиб ҳурмат кўрсатиши мутлақо зарурдир.

Муаллиф

Доктор Али Сулаймон Али – Ғарбий Шаҳар атрофи Мусулмонлари Ҳамжамиятининг (MCWC) имоми ва Мусулмон оилаларга хизмат кўрсатиш ташкилотининг директори; (ICNARELIEF АҚШ) Гана шаҳрида туғилган. 1979-йилда Мадина Ислом Университетини араб ва исломшунослик факультетини тугатган. Мичиган университетида (Энн Арбор) ўқишни давом эттирди. У ерда Исломшунослик бўйича магистрлик ва докторлик диссертациясини ҳимоя қилди. Доктор Алининг Хужжа бўйича *Тафсири* бил *Маъсур* мавзусидаги диссертацияси (керакли далил) муҳим йўналишда жуда самарали тадқиқот бўлди. Детройт-Мерси университети, Окленд университети, Оубурн-Хиллз (Мичиган) ва АҚШнинг Мичиган штатидаги Детройт, Уейн туманида Исломшунослик, Мусулмоншунослик, араб тили ва Қуръон фанлари бўйича дарс берган.

Изоҳлар

1. Ал-Суюти, Жалал-Дин Абдур-Роҳман ибн Абу Бакр, Ал-Итқан фи Улум ал-Қуръан, 1-нашр. (Бейрут: Дар ал-Қутуб ал-Имийя, 1987/1407)
2. Шу ерда, 2-жилд, 382-бет.
3. Шу ерда, 381-бет.
4. Шу ерда, 413-бет.
5. Аҳмад ибн Ҳанбал, Ал-Фатҳ ал-Раббани ли Тартиб Муснад ал-Имам Аҳмад ибн Ҳанбал аш-Шайбани, Абдур-Раҳмон ал-Банна (Қоҳира: Дар ал-Шаҳаб), 18-жилд, 175-176-бетлар.
6. Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир ал-Табари, Жамийъ ал-Баян ан *Таъвил* ай ал-Қуръан, Маҳмуд Муҳаммад Шакир ва Аҳмад Муҳаммад Шакир (Қоҳира: Дар ал-Маъриф), 1-жилд, 204-бет.
7. Ибн Саад, Муҳаммад ибн Саад ибн Мани ал-Зухри, Ал-Табакат ал-Кубра (Бейрут: Дар Сафир, 1957), 2-жилд. 98-99-бетлар.
8. Ал-Суюти Ал-Итқан, 2-жилд, 419-бет. Шунингдек, қаранг: Муҳаммад Абд ал-Азим ал-Зарқани, Манахил ал-Ирфан фи Улум ал-Қуръан, 2-жилд, 32-33-бетлар.
9. Ибн Таймийя, Такий ад-Дин Аҳмад ибн Абдул ал-Ҳалим, Муқаддима фи Усул ал-*Тафсири*, Аднан Зорзо (Бейрут: Дар ал-Қуръан ал-Карим, 1979/1399), 52-бет.
10. Ибн Ҳажар ал-Асқалани Ал, Ал-Исабах фи Тамийиз ал-саҳабах (Қоҳира: Мактабат ал-Куллия, 1969), 2-жилд, 83-бет.
11. Шу ерда.
12. Сайф ад-Дин ал-Амиди, Ал-Иҳкам фи Усул ал-Аҳкам, Абдур Раззоқ Афифи, 2-нашр (Бейрут: Ал-Мактаб ал-Ислами, 1402-ҳижрий), 4-жилд, 140-145-бетлар.
13. Ибн Касир, Ал-Баис ал-Ҳасис фи Ихтисар Улум ал-Ҳадис (Бейрут, Дар ал-Фикр, 1967), 78-бет.
14. Ибн Таймия, Муқаддима Фу Ул ат-Тафсири, 105-бет.
15. Муҳаммад Абу Заҳра, Ал-Муъжизах ал-Кубра: Ал-Қуръан (Бейрут: Дар ал-Фикр ал-Араби), 513-бет.
16. Ибн Касир, *Тафсири* ибн Касир, 1-жилд, 412-413-бетлар.
17. Шу ерда, 7-жилд, 412-бет.
18. Шу ерда.
19. Шу ерда.
20. Шу ерда, П. 476.
21. Саҳих ал-Бухорий, 4-жилд, 123-170-бетлар.
22. Ибн Манзур, Лисан ал-Араб (Бейрут: Дар Сафир), 14-жилд, 299-300-бетлар.
23. Жамал ад-Дин Абу Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Юсуф ибн Ҳишам ал-Ансари, Ал-Тасрих ʻала ал-Тавдих, Мажмуъах мин ал-Уламаъ нашри (Бейрут: Дар ал-Фикр), 1-жилд, 26-бет.

24. Муҳаммад ибн Юсуф ибн Али-ал-Андалуси Абу Ҳайян, Ал-Баҳр ал-Муҳит (Ар-Риёд: Мактабаҳ ва Матбаъаҳ ал-Ҳашр ал-Ҳадис, 1969), 3-жилд, 178-бет.
25. Шу ерда, 3-жилд, 397-бет.
26. Муҳаммад ибн Абдурроҳман ибн Абдур-Раҳим ал-Муборакпури, Тухфат ал-Аҳвади би Шарҳ Жамиъ ат-Термизий, Абд ар-Раҳмон Усмон нашри (Бейрут: Дар ал-Фикр), 1-жилд, 270-80 бетлар.
27. Ал-Ғазали, Ихъя Улум ал-Дин, 1-жилд, 292-бет.
28. Ибн Таймийя, Мажмуъ Фатава Шайх ал-Ислам Аҳмад ибн Таймийя, эд., Аҳмед Абдур-Роҳман ибн Муҳаммад ибн Қосим ан-Нажди ал-Ҳанбалий (Макка: Матбаъаҳ ан-Наҳда ал-Ҳадиса, 1404/1983), 13-жилд, 471-бет.
29. Субҳи ал-Салих, Мабаҳис фи Улум ал-Қуръан, 2-нашр (Бейрут: Дар ал-Малайин, 1986), 297-бет.
30. Саййид Кутб, Фи-Зилал ал-Қуръан 10-нашр (Бейрут: Дар ал-Шурук, 1982/1400), 1-жилд. 11-16 бетлар.
31. Ал-Қаттан, Манна ибн Халил, Мабаҳис фи Улум ал-Қуръан (Қоҳира: Мактабат Ваҳба, 1981), 375-бет.
32. Муҳаммад Ҳусайн аз-Заҳабий, Ат-Тафсир ва ал-Муфасссирун, 1-нашр. (Қоҳира: Дар ал-Қутуб ал-Ҳадиса, 1961/1381), 2-жилд, 500-509-бетлар.

Халқаро ислом тафаккури институти китобларининг қисқача серияси – китобхонларга асл нусханинг асосий мазмуни тўғрисида маълумот бериш учун қисқартирилган шаклда ёзилган институтнинг муҳим нашрларининг қимматли тўпламидир.

Қуръон ва унинг оятларининг асл маъносини тўғри тушуниш, эҳтимол Исломиё илмларнинг энг муҳим моҳияти – Қуръонинг талқини ёки тафсиридир. Пайғамбар вафот этганидан сўнг, кўплаб олимлар Қуръоннинг маъносини мусулмонларга ва бутун дунёга, иложи борича, унда мавжуд бўлган йўл-йўриқ ҳақидаги билимларни кенгайтириш ва унинг тамойилларига мувофиқ яшаш учун тўғри тушунишни етказиш учун кўп меҳнат қилдилар. Натижада, бу мавзу бўйича жуда кўп тарихий мусулмон адабиёти пайдо бўлди, улар *Улум ат-Тафсир* ёки *тафсир* илми, Қуръонни бир неча услубиятлар ёрдамида тизимли равишда шарҳлаш сифатида танилди. Ушбу асар Қуръон *тафсири*нинг Пайғамбар, Саҳобалар, Ворислар, дастлабки муфассиронлар (тафсирчилар) давридан бошлаб мустақил тафсирлар билан ҳозирги кунгача бўлган тараққиётини акс эттиради. Шу билан бирга *тафсири*нинг турли хил диний урф-одатлар (классик, сирли сўфий, форс), сиёсий ва мазҳаблараро манфаатлар ва бошқалар таъсири қанчалик даражада бўлганлиги ва баъзи ҳолларда, ҳуқуқий, диний, тарихий ва лингвистик масалалар билан боғлиқ бўлган баъзи бир муҳим масалалар кўриб чиқилади.

Баъзи уламолар ва Қуръон тафсирлари вақт синовидан ўтдилар ва бошқалар орасида машҳур бўлиб қолдилар. Қуръон тафсирлари киритилиб, турли услубиятлар билан таққосланди ва танқид қилинди. Бизга қолдирган нарсалар бу мавзунини кенг, муҳим, аммо одатий ўқувчи томонидан тушуниш учун жуда мураккаб ва кенг қамровли бўлиши мумкин бўлган ва Қуръон матнини тушуниш ва ўрганиш учун қимматли кўшимча сифатида хизмат қиладиган муҳим шарҳдир.